

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ**

РЕФЕРАТ

МАВЗУ:

**ШАХС ВА ЖАМИЯТ МУНОСАБАТЛАРИ
МАСАЛАСИНИНГ ДУНЁВИЙ ВА ДИНИЙ ТАЛҚИНИ**

Бажарди: Нажмиддинов Ж.

Текширди:

ТОШКЕНТ 2010

РЕЖА:

КИРИШ

АСОСИЙ ҚИСМ

1. Шахс ва жамият тушунчаларининг фалсафий таҳлили
2. Дин фалсафасида инсон ва унинг жамиятдаги ўрни талқини

ХУЛОСА

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Мустақил Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий-демократик давлатни қуриш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш жараёнида шахс ва жамият муносабатлари масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, шахснинг жамият аъзоларига ва аксинча жамиятнинг ҳар бир шахсга бўлган муносабатлари мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумнинг ички объектив қонунлари билан бошқарилади. Айни вақтда, қонун доирасига кирмайдиган, бироқ шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларга ўз таъсирини ўтказадиган объектив ва субъектив омиллар ва сабаблар ҳам мавжудки, уларни ҳисобга олмасдан бу масалага ёндошиш қийин.

Шахс ва жамият муносабатларига нафақат таъсир кўрсатувчи, балки уларни тартибга солишга, такомиллаштиришга кўмаклашувчи объектив омиллардан бири – диний таълимот, хусусан унинг қадриятлари ҳисобланади. «Мусулмон динига хос қоида ва арконлар, қадимий анъана ва қадриятлар, ушбу юртнинг асрлар давомида ислом цивилизацияси ва маданиятига қўшган ҳиссаси, бу ерда қандай юксак тафаккур соҳиблари, буюк уламолар яшаб ўтгани ва улар қолдирган илмий-маънавий мерос инобатга олинishi муқаррар»¹- деб қайд қилган эди юртбошимиз. Ушбу мероснинг жамият ва шахс маънавий ҳаётидаги ўрни тўғрисида Президентимиз И.А.Каримов қуйидаги фикрни билдиради: «Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, ҳулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир ўтказган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда. Бундай хулосалар чиқаришга, ота-боболаримизнинг дини бўлмиш ислом дини мисолида айтиш учун ҳамма асосларга эгамиз»². Ислом дини асрлар

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган бекиёс ҳиссасининг юксак эътирофи. Президент Ислом Каримовнинг «Туркистон - пресс» нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюси. // Фуқаролик жамияти: - Т.: 2007. - № 1(9). – Б.4.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари: //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, Т.6.- Т.: “Ўзбекистон”, 1998. - Б.52.

давомида шахс ва жамият ривожига, оила ва турмуш тарзига ўзининг кучли таъсирини ўтказиб келган. Аммо, XX асрнинг охириги чорақларидан бошлаб ундаги эзгу ғояларни, шу жумладан шахс ва жамият муносабатлари ҳақидаги ғояларни ҳам издан чиқариш мақсадида динни байроқ қилиб, диний фундаменталистик, ақидапарастлик мазмунидаги сиёсий мақсадларни амалга оширишни кўзлаётган сиёсий кучлар, партиялар, диний ҳаракатлар пайдо бўлди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлардан кўзланган устивор вазифа-бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш шароитида динни сиёсийлаштиришга уринаётган ақидапарастларнинг ҳаракати учун ҳеч қандай имконият ва шарт-шароит бўлмаслиги керак. Юртбошимиз Ислон Каримов Олий мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида шундай деган эдилар: «... биз мамлакатни модернизация ва ислох этиш масалаларида турли инқилоблар ва ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишларига қаршимиз»¹.

Дарҳақиқат, бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш йўлини танлаган бизнинг мамлакатимизда шахс ва жамият муносабатлари мустақиллик йилларида қабул қилинган Конституция, қонунлар, фармонлар асосида шаклланаётган бир пайтда диндан ўз ғаразли сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланиш, диний қадриятларнинг ижобий мазмунини бузиб, турли динларга эътиқод қилувчи фуқароларимиз ўртасида норозиликлар келтириб чиқарадиган ҳар қандай кучларга ҳеч қандай ўрин бўлмаслиги керак.

¹ **Каримов И.А.** Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир: //Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди, Т.13.-Т.: “Ўзбекистон”, 2005. -Б.183.

1. ШАХС ВА ЖАМИЯТ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги глобаллашуви жараёнида шахс ва жамият муносабатлари муаммосига эътиборнинг кучайиб бораётганлиги табиий бир ҳолдир. Ижтимоий тараққиётнинг кейинги босқичларида, хусусан XIX асрда шахс ва жамият муносабатларини тадқиқ қилиш ижтимоий заруриятга айланди. Европалик олимлар (Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, Гегель, М.Вебер ва бошқалар), қадимги дунё олимлари ва Марказий Осиё мутафаккирларининг бу ҳақдаги фикрларини ривожлантириб, шахс ва жамият муносабатлари мазмунига кенг ва илмий таъриф беришга ҳаракат қиладилар. Улар жамият ўз-ўзини ташкил этувчи ва бошқаришдаги ғоят мураккаб ижтимоий организм эканлигини эътироф этдилар ва одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, сиёсий, иқтисодий, мафкуравий муносабатларнинг тарихан таркиб топган мажмуи эканлигини таъкидладилар.

Шахс ва жамият уйғун тушунча. Шахссиз жамият бўлмайди ва ривожланмайди. Бу иккала тушунчага ягона бир организм сифатида қаралиши ўринлидир. Инсонга шахс сифатида қарайдиган бўлсак, унинг бу ҳолатини даставвал жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари ифодалайди.

Шахснинг шаклланиши у яшаётган жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва маданий муҳитнинг таъсирида кечади. Бу жа-раённинг биринчи босқичи оиладир. Оилада гўдакнинг дунёга келган кунидан бошлаб, ахлоқий ва онгли фаолиятига асос солинади. Зеро, янги туғилган чақалоқнинг шахс сифатида шаклланишининг биринчи «ғишти» оилада қўйилар экан, бу шахс камолотининг жуда кўп ва мураккаб объектив ва субъектив омиллари ичида муҳимларидан, ҳат-токи ҳал қилувчи жиҳатларидан бири ҳисобланади. Аввало дунёга янгидан келган гўдак соғлом бўлиши, бунинг учун унинг

онаси ҳам соғлом бўлиши ва руҳиятининг тетик бўлишига кўп нарса боғлиқ. Ўзбек халқининг алломаси, буюк мутафаккир ва қомусий олим Абу Али ибн Сино шу муносабат билан ўзининг «Тиб қонунлари» номли асарида «чақалоқнинг она қорнида ривожланиши ва туғилгандан кейинги даврларда шахс сифатида шаклланиши она руҳиятига боғлиқ»¹, деган эди.

Инсон боласининг шахс сифатида камолотга етишишида, уни дунёга келтирувчи ота ва оналарининг руҳан ва жисмонан тетик бўлиши, айниқса маънавияти бой бўлиши муҳимдир.

Бу даражага етишиш учун инсон жуда кўп мураккаб босқичлардан ўтиши, зарур билимларга, ҳаётий тажрибаларга эга бўлиши, ўзи яшаётган ва меҳнат қилаётган жамоа, муҳит ва муайян жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини ўзида акс эттиргандагина шахс сифатида шаклланиб боради.

Шахс ва жамият муносабатлари бир хил тенг вазиятда ўтади дейиш ҳам, шунингдек, уларни бир-бирига қарши қўйиш ҳам хатодир. Шахсни жамият етиштирар экан, у жуда мураккаб ва зиддиятли жа-раён эканлигини ҳисобга олиш зарур.

Шахс тушунчасини «индивид» тушунчасидан фарқлаш лозим. Индивидуаллик ҳақида турли даражада гапириш мумкин. Масалан, биохимик, нейрофизиологик, психологик ва ҳоказо. Лекин бу индивидуаллик шахс тушунчасини тўлиқ акс эттирмайди. Шахс эса онг ва ўз-ўзини англаш пайдо бўлиши билан юзага келади.

Фалсафий-қомусий луғатда индивид тушунчасини, аниқроғи индивидуализмни (лотинча - бўлинмас) инсон шахсий ҳаётининг алоҳидалиги, шахс ҳуқуқларининг мутлоқлигини ва автономиясини ифодаловчи фалсафий ахлоқий тамойил,² деб таърифланган.

«Ватан туйғуси» китобида таъкидланишича, индивид деган тушунча лотинча индивидуум деган сўздан келиб чиққан, бўлинмайдиган деган

¹ Абу Али ибн Сино. Тарбия ҳақида. Тиб қонунлари. 1-жилд. – Т.: “Мерос”, 1992. – Б.75.

² Фалсафа қомусий луғат. - Т.: “Шарқ” нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2004.- Б.161.

маънони англатадиган бу атама мустақил яшайдиган тирик вужуд, ҳар бир шахс, ҳайвон ва ўсимликни билдиради.¹

«Индивид» ва «индивидуализм» бир-бирига яқин атамалар бўлса ҳам ҳар бирининг ўзига хос мазмун ва моҳияти бор. Агар индивид деганда мустақил яшайдиган тирик вужуд, шахсни тушунилса, индивидуализмнинг келиб чиқиши фалсафа қомусий луғатида тўғри ёзилишича, унинг моҳиятини асослашга қаратилган қарашлар шахсни жамоага қарама-қарши қўйиш, шахсий манфаатларни жамият манфаатларидан устун қўйишни ифодаловчи тамойил сифатида хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан бир пайтда шаклланган.²

Фалсафада қабул қилинган индивид тушунчаси узоқ тарихий даврга бориб тақалади. Унинг шаклланиш даврининг бошланиши ибтидоий жамоа босқичига тўғри келади. Унинг жисмоний мав-жудлиги, индивид сифатида мустақиллиги ўзи мансуб бўлган уруғ жамоаси доирасида бўлади.

Академик Эркин Юсупов «Фалсафа» ўқув қўлланмасида, «Уруғ жамоасининг емирилиши билан аста-секин ижтимоий меҳнат тақсимооти, хусусий мулкчилик бир хотинликка асосланган оиланинг қарор топиши инсон ривожланишида индивиддан юксак бўлган янги босқич келиб чиқишини таъминлайди»³, деб ёзади.

Дарҳақиқат, ижтимоий тараққиётнинг кейинги юқори босқичларида инсондаги индивидуаллик, бошқача қилиб айтганда, алоҳидалик йўқолиб кетмайди, аксинча унда бу хусусиятлар объектив равишда инсон хусусиятларини ифодаловчи бўлиб давом этаверади. Инсондаги индивидуаллик унинг ҳаёти, фаолиятининг барча соҳаларида намоён бўладиган ўзига хос сифатларидир. Индивидуаллик алоҳида олинган

¹ Иброҳимов А. Ватан туйғуси – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б.55.

² Фалсафа қомусий луғат. - Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2004.-Б. 161.

³ Фалсафа (ўқув қўлланма) - Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 1999. – Б.284.

инсоннинг аниқ ҳатти ҳаракати, малакаси, лаёқати, одат ва кўникмаларини ифодалайди.⁴

Жамиятда моддий ишлаб чиқаришни амалга ошириш, сиёсий, маънавий-маданий ишларда иштирок этиш, фан ва санъат соҳаларида ноёб асарларни ижод ва кашфиёт қилиш, умуман олганда кўплаб бурчларнинг бажарилишида ана шу индивидуаллик намоён бўлади. яъни бунда ижодийлик ҳукм суради. Индивидуалликда инсоннинг ички ва ташқи бетакрор хусусиятлари шаклланганлиги учун бошқалардан фарқ қилиб туради.

Индивидуализм атамасини Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ўзига хос мазмунда ишлатиб келганлар. Ғарб олимлари индивидуализмга латинча *individuum* – бўлинмас, яъни инсон шахсий ҳаётининг алоҳидалиги сифатида қараганлар, Шарқда эса, фард (فرد) арабчадаги якка, ёлғиз¹ маъносида ишлатилиб, унинг мазмуни кенг қамровли эканлигига эътибор қаратилган.

Ўрта аср охирларидан бошлаб индивид (фард) жамоадаги ўз ўрнини топган шахсга нисбатан ишлатилган, индивидуалликнинг шахсдан фарқи индивиднинг бетакрорлиги, алоҳидалиги ва ўзига хослигидир.

Олимларнинг тадқиқотларида индивид, яъни фарднинг шарқ мутафаккирлари ижодидаги таҳлилига эътибор қаратилган. Масалан, Б.Ш.Каримовнинг «Амъак Бухорийнинг ижтимоий қарашлари» (социологик таҳлил) номли номзодлик диссертациясида фард сўзининг бир неча, яъни: ягона, якка, мужаррад, ҳамроҳсиз, ўзгаларга ўхшамайдиган беназир, бир киши, бир нафар, ажралган, якка ўзи маъноларга эгаллиги қайд қилинган.²

Индивидуаллик (фард) даги кенг қамровли мазмуннинг ифодаланиши муайян жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий-ахлоқий заруриятлар олдинга сурадиган талаб ва эҳтиёжлар орқали намоён бўлади. Масалан, IX-XV асрларда Марказий Осиёда яшаган мутафаккирлар фалсафа, фан, дин ва санъатда шундай янги фикрларни айтишга муваффақ бўлдиларки, улар

⁴ Фалсафа (ўқув қўлланма) - Т.: “Шарқ” нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 1999. – Б. 284-285.

¹ Арабско-русский словарь. Составитель А.К.Баранов. - М.: 1957. – С.754.

² Каримов Б.Ш. Амъак Бухорийнинг ижтимоий қарашлари (социологик таҳлил). Социология фанлари номзоди дисс.-Т.: 2004. – Б.14.

нафақат ўз даврлари учун, балки кейинги даврлар учун ҳам улкан аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий тараққиёт жараёнининг тарихига назар ташласак, шу нарса аён бўлдики, антик даврнинг охирларида индивидуалликни шахс деб атаганлар, инчинун у фақат табиий организм эмас, балки инсоний, ижтимоий мавжудот сифатида қабул қилинган. Шундан эътиборан шахс атамаси ва унга тааллуқли нарсалар шахсийлик маъносида ишлатилиши одат тусига кира бошлаган.

Ҳозирги замон фалсафа ва ижтимоий-гуманитар фанларда шахс тушунчасига бир неча талқин берилган. Яъни, шахс деб муайян ижтимоий-иқтисодий тузум шароитларига боғлиқ бўлган, ўз тақдирининг эгаси бўла олган, индивидуал ҳолатда интеллектуал, эмоционал ва иродавий сифатларга эга бўлган одамга айтилади.

Тарихан турли диний-фалсафий тизимлар шахсга ўзларича ёндошганлар. Агар антик давр фалсафасида шахсга нисбатан асосан муносабатлар деб қаралган бўлса, христианлик таълимотида шахс махсус моҳият, «Индивидуал субстанция», ақлий хусусият, номоддий руҳнинг синоними деб тушунилган.

Янги давр фалсафасида француз файласуфи Р.Декартдан бошлаб шахс ҳақида дуалистик ғоя шаклланишига йўл очилди. Бунда биринчи ўринга ўз-ўзини англаш «Мен» тушунчаси билан бирлаштириб юборилди.

Немис файласуфи И.Кант фикрича, шахс ўз-ўзини англаши орқали шаклланади, бу ҳолат унга ҳайвонлар олаmidан фарқлаб, ўзининг «Мен» ини ахлоқий қоидаларга бўйсундириш имкониятини беради.¹

Инглиз файласуфи Дж.Локк эса шахсни «ақлий», «фикрловчи» мавжудот,² деб тушунган.

Юқорида зикр қилинган файласуф олимларнинг шахс ҳақидаги таърифларига қўшилган ҳолда унга қўшимча ўз фикримизни баён қилишни ўринли деб ҳисоблаймиз. **Яъни, шахснинг шаклланиши ўз-ўзини англаш ва ақлий фикрлашдан ташқари аввало муайян тузумда фаол**

¹ Кант И. Соч 4.Ч.2.-М.: 1965. - С.132.

² Дж. Локк, избр. философское произведение. Т.1-М.: 1960. - С.338.

қатнашиши билан ижтимоий ҳаётнинг қарор топишига ўз ҳиссасини қўшиш, бунинг учун ўз интеллектуал, эмоционал ва иродавий сифатларини тўлиқ намоён қилиш ва ниҳоят шахс билан жамият ўртасидаги ижтимоий муносабатларининг ўзаро таъсири натижасида вужудга келади.

Тарихий тараққиёт натижасида фақат шахснинг шаклланиши мавжуд ижтимоий тузумнинг ўзгариши билан чегараланмайди, балки шахс билан жамият муносабатлари ҳам ўзгариб, ривожланиб боради.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг шахснинг ҳар томонлама, яхлит ривожланишига йўл очилди. Бу ҳолат давлати-мизнинг қатор фармон ва қарорлари билан мустаҳкамланмоқда. Хусусан «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг ҳаётга тадбиқ қилиниши фикримизнинг ёрқин далилидир.

Фуқаролик ва ҳуқуқий давлат бунёд этилаётган ҳозирги шароитда жамиятнинг моддий техник базасини мустаҳкамлаш, бозор муносабатларига асосланган ижтимоий муносабатларни шакллантириш ва ривожлантириш, маданий-маърифий ишларни амалга ошириш асосида маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний баркамолликни ўзида уйғунлаштириб бирлаштирган янги инсон шахсининг шаклланиши таъминланади.

Бу борада ислом маънавиятини тинмай бойитиш, уни жамиятимиз моддий-маърифий ишларида фаол иштирокини таъминлаш муҳимдир. **«Барчамиз яхши биламизки, -деган эди Республикамиз Президенти И.Каримов, - фуқаролик жамияти асосларининг барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат».**¹

¹ **Каримов И.А.** Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: //Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли, Т.11. - Т.: Ўзбекистон, , 2003. – Б.33. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққинзинчи сессиясидаги маъруза, 2002 й. 29 август.

Дарҳақиқат, шахс камолотининг муҳим омилларидан бўлган маънавий маданиятини ривожлантириш ўз мазмун моҳияти билан инсоннинг шахс сифатида шаклланишига, шахс ва жамият муносабатларини яхшилашга хизмат қилади ҳамда янги фуқаролик жамиятини шакллантиришда муҳим ўрин эгаллайди.

Шахс ва жамият муносабатларида шахснинг ўрни алоҳида бўлганлигидан, унинг психологик жиҳатлари психолог олимлар томонидан тадқиқ қилинган. шахснинг хусусиятларига одамнинг характери, интеллекти, эмоционал сифатлари, темпераменти, қобилиятлари ва психик ҳолатлари (кечинмалар), ҳатти ҳаракатлари ва шу кабилар киради.

Умум психологияда шахс тушунчаси ўзига хос талқин қилиниб, индивиддаги турли психик жараёнларни бирлаштирувчи ва унинг ҳулқини белгиловчи кетма-кетлик ва қатъиятлик деб қаралади.

Хорижий олимлар ўз тадқиқотларида бундай назарияга қайси томондан ёндошишига қараб бир неча йўналишларга бўлинадилар: психобиологик (У.Шелдан, АҚШ); биосоциологик (Ф.Олпарт, К.Роджерс, АҚШ); психосоциал ва неофрейдистлар (А.Адлер, К.Ҳарки, АҚШ).

Бу соҳада кейинги пайтда олиб борилган экспериментал тадқиқотларнинг натижалари бўйича шахс ҳақидаги айрим назариялар, жумладан фрейдизм, бихевиоризм, персонализм танқид қилина бошланди.

Аммо шахснинг шаклланишидаги биологик ва ижтимоий омиллар бирликда асосий омил деб ҳисобланмоқда. Шахс шаклланишининг муҳим жиҳати индивиднинг ўзига хос хусусияти эмас, балки у иштирок этадиган ва ижтимоий функцияни бажарадиган ижтимоий тизимдир.

Шундай қилиб, психология нуқтаи назаридан шахс инсоннинг ички хислатлари ва хусусиятларининг мажмуи бўлиб, барча ташқи таъсирлар мазкур хусусиятлар орқали сингиб ўтади. Шахснинг фаоллик манбаи эса инсоннинг хилма-хил шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларидан иборат. Энг муҳими, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун ижодий фаолликни

ошириш, у билан боғлиқ бўлган ижтимоий ва ахлоқий масъулиятини ошириб боришдан иборатдир.

Шахснинг шаклланиши ва мазмун-моҳиятини ижтимоий гуманитар фанлар: фалсафа, педагогика, психология каби фанлар илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилганлари ҳолда шахснинг диний таълимотлар асосида таърифлаш ҳам тарихий жараёнларда ўз ўрнига эга бўлган. Бу хусусда диний уламолар, рухшунос ва теологик олимларнинг фикрлари мавжуддир. Улар фикрича, шахс тан, рух (жон) дан иборат деб талқин қилинади. Немис файласуфи Иогани Готлиб Фихте (1762-1814) айтишича, шахс мен ва мен эмасдан иборат. Гегель фикрича, шахс табиий ва рухий жиҳатлардан иборат. Немис файласуфи Артур Шопенгауер (1798-1860) қарашича, шахс ихтиёрий, иродавий ва тасаввурий тамойиллардан иборат.¹

Юқоридаги шахсга берилган таърифлардан маълум бўлишича, инсоннинг ички индивидуал сифатлари ёки ташқи ижтимоий муносабатлари мавжуд эмас, балки илоҳий қудрат берган қобилияти орқали шахс шаклланади ва ўзини намоён қилади, дейилади. Демак, тананинг, одамнинг ижоди, фаоллиги, қобилияти фақат руҳга боғлаб қўйилади.

Николай Гартман (1882-1950), Зигмонд Фрейд (1856-1939 й) лар қарашича, шахс онглилик ва онгсизлик тамойилларидан иборат.²

Ушбу олимларнинг фикридаги шахсга нисбатан онглилик деб баҳоланганда индивидга хос бўлган барча ички ва ташқи хусусиятларининг намоён бўлиши кўзда тутилган бўлса, онгсизликка нисбатан шахс атамасини қўллаш унчалик тўғри бўлмаса керак. Шунинг учун бўлса керак уларнинг шахс ҳақидаги айрим қарашлари кейинги пайтларда танқид қилинмоқда.

Шахс муаммоси долзарб муаммо бўлганлиги учун унинг мазмун ва моҳиятини янада чуқурроқ тадқиқ этишга қизиқиш олимлар ўртасида, айниқса XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида бир мунча жонланди. Натижада инсон шахси билан боғлиқ фалсафий оқимлар вужудга кела

¹ Философский словарь. -М.: Изд-во инст.Л-ры.1961. - С.332-333

² Философский словарь. -М.: Изд-во инст.Л-ры.1961. - С.332-333

бошлади. Ана шундай йўналишлардан бири персонализмдир. Персонализм – лотинча *personium* – шахс сўзидан олинган бўлиб, шахсни бирламчи ижодий реаллик ва олий маънавий қадрият деб талқин қилина бошланди. Персонализм тарафдорлари оламнинг мавжудлигини олий яратувчи куч-худо ижодий фаолиятининг намоён бўлиши деб тушунтирадилар. Персонализм XIX асрнинг охирларида Россия ва АҚШда шаклланди, кейинчалик XX асрнинг 30-йилларида Франция ва бошқа мамлакатларда ёйила бошлади. Россияда персонализм ғояларини Н.А.Бердяев, Америка персонализи асосчилари Б.Баун, Ж.Гайе ва уларнинг издошлари У.Хайинг, Э.Брайтмен, Ж.Жунсон эдилар.¹

Европа персоналистик олимларининг ғоялари диний таълимот (асосан христианликнинг католик йўналиши) билан қоришилганлиги яққол намоён бўлади. Улар фикрича, шахс мавжудотнинг энг олий чўққиси, олам эса ўша олий қадрият-шахснинг ижодий фаолияти туфайли ўзгариб туради, деган назарияга асосланади. Шу боисдан, бу олимларнинг персонализм таълимотининг асосини шахснинг ирода эркинлиги ташкил қилади. Персонализм нуқтаи-назаридан ижтимоий тараққиёт муаммоларининг ҳал этилиши ҳамма вақт шахсга боғлиқ бўлади. Н.Бердяевнинг фикрича, бу ерда муаммо инсон шахсига жамият ва давлат томонидан белгиланган эркинлик ҳақида эмас, балки чексиз ҳуқуққа эга бўлган давлат ва жамиятнинг таъсиридан ҳоли бўлган шахс эркинлигини қарор топтириш ҳақида фикр юритилмоқда.²

Шахсда ана шундай эркинлик бўлганида ўз иродасини хоҳлаган томонга йўналтириш, ахлоқий қадриятларни танлаш эркинлигига эга бўлади.

Француз католик персонализмининг йирик вакилларида Э.Мунье христианликнинг шахс ҳақидаги таълимотини юқори баҳолаб, бу инсоният ҳаётидаги энг катта ўзгаришга сабаб бўлди, дейди. Чунки христианлик

¹ Фалсафа қомусий луғат. //Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров-Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2004. – Б.324.

² Бердяев Н. Судба Человека в современном мире. – Париж, 1934. – С.25.

таъсирида бўлган жамият христианлик жамоаси каби шаклланган бўлиши мумкин.

Инсон муаммоси билан шуғулланувчи Ўзбекистон файласуф олимлари ҳозирги замон персонализи ҳақида фикр юритмоқдалар. Масалан, А.Чориевнинг «Инсон фалсафаси» китобида ёзилишича, персонализм муаммоси ҳозирги кунда ассимиляция бўлиб экзистенциалистик ва христиан антропологияси ғояларини муштараклаштириб, ўзига хос ғояларни илгари сурмоқда. Бу ғоя асосида турли миллат вакилларининг ўзаро дўстликка асосланган муҳаббат қарор топтиришга интилоқда. Муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: «Персонализмда муҳаббат «мен» нинг «сен» олдидаги масъулияти шаклида талқин қилиноқда. Шахс ахлоқий камолотга эришишининг энг олий чўққиси унинг худо шахси билан доимий мулоқотидадир».¹

Шахсининг жамиятга ва аксинча жамиятнинг шахсга муносабати масаласи ҳам муҳимдир. Жамият одамлар уюшмасининг махсус шакли, тараққиётнинг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Жамиятнинг шаклланиши ва қарор топиши узоқ тарихий даврни бошдан кечирган бўлиб, мураккаб жараённинг ижтимоий ҳодисасидир.

Жамият вужудга келишида меҳнат қилиш энг асосий омил бўлди. Жамият шунчаки одамлар йиғини эмас, балки ижтимоий муносабатлар орқали ташкил топади. Ана шу жараёнда шахс ва жамият муносабатлари ҳам шакллана боради. Бунда ижтимоий меҳнат турларидан ташқари, одамлар ўртасида амал қилинган ахлоқий, диний, сиёсий, иқтисодий, ҳудудий, мафкуравий муносабатларга киришилади. Шахс ва жамият муносабатларида ҳам муайян жамият қабул қилган стандартлар доирасида ривожланиб боради.

Жамиятнинг мазмун ва моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари ҳар бир тарихий даврда яратилган фалсафий таълимотлар асосида талқин қилиниб келинган бўлса, жамият ҳозирги ривожланиш босқичида улар ўрнига илғорроқ таълимотларни яратиш вазифасини қўяди.

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. 2-китоб. - Т.: 2002. – Б.5.

Демократик жамиятнинг шаклланиши ва тараққиётни амалга ошириш жараёни кетаётган ҳозирги шароитда одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, диний ва мафкуравий муносабатларни яхшилаш ва мустаҳкамлаш учун халқимиз маънавиятини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шахс ва жамият муносабатларининг ахлоқий, ҳуқуқий жиҳатларини мустаҳкамлаш инсон шахсини шакллантиришга, фуқаролик жамиятининг асосларини яратишга боғлиқдир.

Шахс ва жамият муносабатлари асосида ўзаро ҳамкорлик, турли халқ ва миллатлар ўртасида ҳурмат ва дўстлик иplarини мустаҳкамлаш, тил ва ҳозирги замон фани ютуқларисиз (Компьютер технологияси, интернет орқали алоқалар ўрнатиш ва бошқалар) тасаввур қилиш қийин. Зеро, ҳозирги замон фани турли технологик воситалар орқали илм-фан соҳасида, дунё халқларининг турмуш тарзи ва ҳаёти ҳақида тараққиётнинг ижтимоий ва иқтисодий, маънавий ва сиёсий жараёнлари, халқаро аҳволлар хусусида тез ва осон ахборот олиш имкониятига дунё халқлари қатори ўзбек халқи ҳам муваффақ бўлмоқда. Шахс ва жамият муносабатларининг юқорида қайд қилинган жиҳатлари, фақат ўзаро муносабатлари билан чегараланмасдан, жамият тараққиётини таъминлашга ва жамиятни бошқаришда субъектнинг (шахснинг) ролини оширишга ҳам ўз ҳиссасини қўшади.

Шахс ва жамият муносабатлари тушунчасининг фалсафий таҳлилидан кўйидаги хулосаларга келиш мумкин:

а) «Шахс» тушунчаси унинг муайян жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари билан белгиланади; б) шахсни жамият шакллантиради, унда биологик ва ижтимоий омиллар биргаликда асосий манба деб ҳисобланади; в) шахс ва жамият муносабатларида инсон, унинг ўзлигини муайян даражада шахс мустақиллиги белгилайди ва шу хусусиятлари билан жамиятда иштирок этиб, унинг ривожига муносиб ҳиссасини қўшиб боради; г) шахснинг жамиятга муносабати масаласида жамият маданиятида шахснинг етуклик даражасига эътибор қаратилади.

Шарқ халқларида шахснинг ақл-заковати, зехнли, кўркмас, ботир, камтар ва одиллик каби ахлоқий, жисмоний сифатлари кадрланган; д) шахс ва жамият муносабатлари муайян жамиятда қабул қилинган қонун-қоидалар, ҳуқуқ ва вазифаларни амалдаги талаблар асосида бажариш орқали шаклланади; е) демократик ва ҳуқуқий давлатни шакллантириш жараёни кетаётган ҳозирги шароитда комил инсон шахсини шакллантириш шахс ва жамият муносабатларини ҳуқуқий давлатни шакллантириш шахс ва жамият муносабатларини ҳуқуқий тамойиллари асосида мустаҳкамлаш, маърифий-маданий ҳаётни юқори босқичга кўтариш фуқаролик жамиятини барпо этишга асос бўлиб хизмат қилади.

Республикаимиз Президенти Ислон Каримов таъкидлашича, таракқиётнинг ўзбек модели Ўзбекистон учун ўзи танлаб олган йўл бўлиб, республиканинг манфаатларига мос келадиган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Юртбошимиз бу ҳақда шундай дейди: **«Айни мана шундай йўл Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш, миллий анъаналари ва маданиятининг қайта тикланишини, инсоннинг шахс сифатида маънавий ахлоқий камол топишини таъминлаши мумкин».**¹

2. ДИН ФАЛСАФАСИДА ИНСОН ВА УНИНГ ЖАМИЯТДАГИ ЎРНИ ТАЛҚИНИ

Ҳозирги замон фани ва илмий қарашларда учта жаҳон дини: буддавийлик (милоддан аввалги 6-5 асрлар), христианлик (милоддий биринчи аср) ва ислом (милоддий VII аср) тарихан шаклланганлиги ва ҳар бирининг ўзига хос диний таълимоти, ривожланиш тарихи (эволюцияси) ва фалсафий қарашлари мавжудлиги эътироф этилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. //Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура, Т.1.-Т.: “Ўзбекистон”, 1996. – Б.290.

Жаҳон динлари таълимоти ва фалсафий қарашларида инсоннинг мавжудлиги ва унинг борлиққа муносабати, оламнинг яратилиши, инсоният тақдири, яшашидан мақсади, табиат ва жамиятнинг мавжудлигининг асослари каби кўпгина масалалар қатори шахснинг жамиятга ва аксинча жамиятнинг шахсга муносабати масалалари ҳам ўз ифодасини топган.

Барча миллий ва монотеистик динлар таълимотининг асосида ягона кудратли илғор кучга ишониш ва унга итоат қилиш ётади.

Буддавийлик фалсафасида инсон (шахс) муаммоси, яъни унинг мавжудлиги, яшашидан мақсади, қарашлари, дунё, мол-мулкка, амалга муносабатидан иборат кўп жиҳатлари қамраб олинган. Бу фалсафий қарашларда инсон ва жамият мавжудлигининг асоси бўлган борлиқ (моддийунлик) барча кўриниш ва шаклдаги ҳар қандай ҳаёт, барча мавжудотларга азоб берувчи ёмонликдир. Бу фалсафий мушоҳадада ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби инсониятнинг, барча тирик мавжудотларнинг дунёга келиши ва қайта тирилиши дунёси (сансара) га боғлиқ деб тушунтирилади. Чунки, инсон ўз моҳияти билан ҳис-туйғу, эҳтирос, талаб ва эҳтиёжларини қондиришга интилиш билан азоб-уқубатларни кўпайтиради. Бундан қутулиш учун ғафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини буддавийлик фалсафаси бўйича англаш, яъни ҳаётга чанқоқликдан, кўнгилхушликлардан, лаззатлардан, бойликка интилишлардан воз кечиб, тўғри йўлни тутиши (тўғри қарашлар, тўғри ҳатти-ҳаракатлар, тўғри ҳаёт тарзи кабилар) лозим ва ниҳоят қайта туғилишга чек қўйиб, «Нирвана» га «Ҳаётдан ташқари» ликка олиб келиши мумкин.

Бу фалсафий қарашлар бўйича инсон ўз шахсий қобилияти, интилиши, ижтимоий фаолиятларидан воз кечиши, барча ҳаракатларида, шу жумладан, жамиятга бўлган муносабатларида ҳам «Нирвана» га етишиш учун диний кўрсатмаларга амал қилиши керак бўлади. Тирик ва бир бутун организмлар бўлган шахс ва жамият бундай талабни бажариши амри маҳол. Бундай нажотга эришиш имконияти фақат зоҳид ва монахларда кўпроқ бўлиши мумкин.

Шахс ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлиги ва тараққиётини таъминловчи ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий, ахлоқий ва эстетик муносабатларни таъминлайди. Муайян жамиятдаги кишиларнинг бу муракаб жараёнларда фаол қатнашиши, уларнинг ички ва ташқи ҳаракатларини юзага келтирувчи моҳияти буддавийлик фалсафасининг хинояна йўналишини ўзига хос изоҳлайди. Борлиқ ва бутун тирик мавжудотлар, шу жумладан, инсоннинг мавжудлигини ҳам бирлик моҳиятига эга бўлган «Дхарма»¹ га боғлиқ деб тушунтиради.

Ҳинд фалсафасида, айниқса буддавийликнинг хинояна йўналишида табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини, шахс ва жамият муносабатларини тадқиқ қилишда дхарманинг моҳиятига етиш масалалари кўпчилик файласуфларнинг диққатини ўзига жалб қилган. Ҳиндистоннинг йирик буддавийлик файласуфи Васубандху (V аср) нинг «Абхидхарма хоша» номли рисоласида дхарма тушунчаси ва моҳиятини очишга кенг ўрин берилган. У ўз қарашларида чексиз дхармалар сонини турли белгиларига қараб 75 турга бўлади. Аввало уларнинг ҳаммаси икки: «Ҳаётга мойил» ва «Ҳаётга мойил бўлмаган» типларга бўлинади. Ҳаётга мойил бўлган дхармалар туғилиш, мавжудлик, ўзгарувчанлик, йўқолиш каби тўрт жараён билан боғлиқ бўлиб, бу жараён тез-тез алмашилиб туради. Ҳаётга мойил бўлмаган дхармалар эса юқоридаги жараёнлар билан боғлиқ бўлмайди.

Буддавийликдаги бу диний фалсафий қарашлар шахс ва жамият масалаларини ва бутун борлиқни дхарма орқали бошқарилишини асослашга уринади.

Буддавийлик фалсафасининг Махаяна йўналишида хинояна фалсафий қарашларидан фарқли томони шундаки, унда шахс ва жамият масалалари, тараққиёт омиллари бошқача талқин қилинади. Махаяна фалсафасида Абсолют¹ билан Нирвана² айнанлаштирилади. Нирвана Хинояна фалсафаси

¹ «Дхарма» бирлик моҳиятга эга бўлган, яъни нарса ўзида сингари билиб бўлмайдиган моҳият деб ҳисоблайди.

¹ Абсолют – ҳақиқий реал, аммо ақлий билиб бўлмайдиган, атрибутга эга бўлмаган назария, ғоя.

² Нирвана – дхармани тингланиши, олий ҳақиқатга эришиш йўли.

талқин қилганидек, дихарманинг тинчланишини ердаги ҳаётнинг тугаши деб карамайди. Махаяна фалсафаси бўйича, нирванага етишиш учун моддий ва маънавий хом ҳаёлликни енгиш, азоб-уқубатларнинг манбаи бўлган «Нарса ва ҳодисалар» дан мустақилликка эга бўлиш кифоя. Нирвана инсондаги ўзига хос психик ҳолат деб каралади.

Жаҳон динларидан яна бири бўлган христианлик фалсафасида шахс ва жамият масалалари, мавжудлик сабаблари, ҳаракатлантирувчи кучлар ва унда инсониятнинг (шахснинг) фақат ўрни ва роли ҳақида эмас, балки унинг моҳияти, ташқи оламга шу жумладан, жамиятга, илоҳий кучларга муносабати ҳақида фикр юритилади.

Христианлик тарихида шахс ва жамият муносабатлари масаласи унинг дин сифатида шаклланиш давридаёқ юзага кела бошлаганлигини кўрамиз. Қулдорлик жамиятининг инқироzi натижаси сифатида сиёсий ва ижтимоий зулмнинг кучайиши қулларнинг оммавий норозилигини келтириб чиқарди. Римда бу норозиликларни бостириш христианликнинг мавқеини кўтариб, унинг кенг тарқалишини таъминлади. Чунки, христианлик қадимги динлардан фарқли ўлароқ жамият ва кишилар ўртасидаги этник ва социал чегараланишларни инкор этиб, руҳнинг ўлмаслиги ва ўз эътиқодий амалиётига асосан у дунёда роҳат ва фароғатда бўлиши мумкинлигини тарғибот қилди.

Шахс ва жамият масалалари, уларнинг ўзаро муносабатларининг фалсафий таҳлили христианлик йўналишларидаги уч кўринишда тасаввур қилинадиган худо моҳиятига асосланади. Масалан, православ йўналиши таълимотида, ўғил Исо ота худодан, муқаддас руҳ ҳам ота худодан яратилган дейилса, католицизмда ота худо ва ўғил худо ҳам худодан туғилган дейилади. Бундай диний-ақидавий таълимотларга, яъни Исонинг икки моҳияти, «гуноҳни ювиш», жаннат ва дўзах, охират, Исонинг қайта тирилиши, инсоннинг яшашдан мақсади, шахс ва жамият муносабатлари каби кўпгина масалалар диний-фалсафий қарашларда таҳлил қилинади.

Христиан дини фалсафасида имон, эътиқод ва ақлнинг уйғунлигига эътибор қаратилиб, ҳақиқатга эришишнинг уч шаклини кўрсатдилар: фан, фалсафа ва илоҳиёт (теология). 1. Фан энг қуйи босқич бўлиб, нарса ва ходисаларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлашдан нарига ўтмайди; 2. Фалсафа бу ақлий билимнинг муайян юқори босқичи бўлиб, унинг вазифаси оламни яратган биринчи сабабчиси худони билишдан иборат; 3. Илоҳиётга асосланган билимлар неотомистларча қимматлидир, чунки у ҳақиқатни очишга ёрдам беради.

Инсон (шахс) нинг моҳияти, ҳаракати, интилиши борлиққа, жамиятга муносабатлари ана шу уч босқич доирасида таҳлил қилинади. Христиан фалсафасининг асосий қисмларидан бири бўлган онтология бўйича борлиққа таъриф бериб бўлмайди. Борлиқ илоҳиётчилар учун «Биринчи мутлоқ тушунча» деб қаралади. Шунинг учун христиан фалсафасида борлиқ ҳам, табиат ходисаларининг хусусияти ҳақидаги таълимот ҳам худо борлиғи ҳақидаги таълимот, деб қаралади.

XIX ва XX асрларда христиан фалсафасида кўпгина фалсафий масалалар қатори шахс ва жамият муносабатлари муаммоси неоавгустианлик қарашларида ўз ифодасини топди. Улар инсон ташқи оламни билиш учун унинг ички тажрибаси етарлилиги, худо билан инсон ўртасидаги бевосита алоқа ҳақидаги таълимотнинг мавжудлиги, алоҳида шахснинг муаммоларига эътиборнинг қаратилиши каби ғояларни илгари сурдилар.

Христиан фалсафасининг протестантлик йўналишида либерал теология, яъни теизмга (худо оламни яратувчиси ва бошқарувчисидир) деизмни (оламни яратишда худо бошланғич сабабчи) қарши қўйиш ғоясини бир неча диний-файласуф олимлар илгари сурдилар. Жумладан, И.Землер (1725-1791) динни ақл билан мослаштиришга ҳаракат қилиб, худо оламни яратишда биринчи туртки вазифасини бажариб, борлиқдаги бошқа жараёнларга аралашмаганлиги ҳақидаги фикрни асосламоқчи бўлади.

Бундай ғоянинг тарафдорлари диний манбалардаги фикрларга асосланган бўлишлари мумкин. Унда шундай дейилади: «Худо сизларга ҳар

турли қобилият берган. Ҳар бирингиз шу қобилиятингизни ишга солиб, бир-бирингизга хизмат қилинглар».¹ Бу ерда инсонга берилган қобилият орқали шахс эркинлиги ҳам юзага чиқади. «Бир-бирингизга хизмат қилинглар» деган иборада инсоният ва жамият, шахс ва жамият ўртасидаги муносабатлар ҳам шулар жумласига киради.

Диний манбаларда инсоннинг ҳар бир ҳаракати ва бажарадиган ишлари худонинг марҳамати қилиб кўрсатилади. Яъни: «Ким сўзласа, худонинг сўзлари қилиб айтсин. Ким хизмат қилса, худо берган куч билан хизмат қилсин. Шундай қилиб, Исо масиҳ орқали худо ҳар бир иш ва сўзда улуғлансин».²

Хулоса қилиб айтганда, христианлик йўналишларидаги (католицизм, православия, протестантизм) диний фалсафий қарашларда шахс ва жамият муносабатлари ўзига хос талқин ва таҳлил қилинади. Айти пайтда бу масала барча христианликнинг диний фалсафий қарашларида инсоннинг яратилиши, яшашидан мақсади, кишиларнинг бир-бирига бўлган алоқалари, этник ва ахлоқий хусусиятлари орқали таҳлил қилинади. Бу фалсафада инсонга худо томонидан берилган қобилият ва шахснинг тутган ўрнига аҳамият берилсада, оқибат натижада шахс эркинлиги чеклаб қўйилади.

Шахс ва жамият муносабати масаласига энг катта эътибор қаратган дин – ислом динидир. Инсоннинг моҳияти, жамиятда тутган ўрни, жамият ва умуман инсоният олами билан муносабати, жамият ва Аллоҳ олдидаги бурчи, маънавий қиёфаси каби масалалар қатор Қуръон оятларида, ҳадисларда, фикҳ (мусулмон ҳуқуқшунослиги) ва шариат аҳкомларида турли жиҳатлардан талқин қилинган. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, Қуръон оятларида инсон муаммосига бир неча жиҳатлардан ёндошилади. Чунончи, унинг жисмоний ҳолатини назарда тутган ҳолда унга физиологик моҳият нуқтаи назаридан қаровчи оятлар билан бирга, унинг руҳий ва маънавий ҳолатларини назарда тутувчи ижтимоий моҳият сифатида талқин қилувчи

¹ Инжил. Тавротдан Мусо пайгамбарнинг биринчи китоби. Стокгольм. Библияни таржима қилиш институти. 1992. – Б.368.

² Инжил. – Б.368.

катор оятлар мавжуд. Инсонни физиологик моҳият сифатида талқин қилинган оятларда инсон бошқа маҳлуқоту мавжудотлардан ҳеч қандай афзаллиги йўқ. Чунки у ҳам бошқа маҳлуқотлар сингари Аллоҳ томонидан «тупроқ» дан, «лой» дан, «балчик» дан, умуман моддий унсурлардан яратилган ва яна моддий унсурга айланади. «У зот инсонни (яъни Одам алайҳиссаломни) сопол каби қуриган қора лойдан яратди»¹.

Аммо бундай оятларга айрим ислом муаллифлари таъкидлаганидек инсонга нисбатан ҳақорат, инсонни камситишга қаратилган оятлар, деб қарамаслик керак. Энг аввало ушбу оятларнинг ахлоқий ва тарбиявий томонларига эътибор қаратмоқ зарур. Бу оятларнинг юксак маънавий-ахлоқий ва тарбиявий аҳамияти ҳақида тадқиқотчи Усмонов М.О. шундай ёзади: «Қуръон оятларида инсон бошқа маҳлуқотлар каби моддий унсурдан яратилганлиги ва бу жиҳатдан унинг бошқа маҳлуқотлардан афзал эмаслиги таъкидланади. Чунки у ҳам бошқа маҳлуқотлар сингари Аллоҳ томонидан яратилган («Маҳлуқ» деган сўз «яратилган» деган маънони англатади), одам ҳам бошқа ҳайвонлар каби бир ҳайвондир («ҳайвон» - жон эгаси деган маънони англатади). Лекин инсонни мана шундай соф биологик-физиологик моҳият сифатида талқин қилган Қуръон оятлари ҳам тарбиявий аҳамиятга эга. Яъни, бу оятларни шундай тушунмоқ керакки, инсон оддий бир моддий унсурдан яратилган экан, у ҳеч маҳал инсонларга нисбатан жабр-ситам қилмаслиги, кибр-ҳавога берилмаслиги керак, иложи борича хоксор, меҳр-шавқатли бўлиши керак»². Худди шу маънода ҳар қандай инсоннинг жамиятда тутган ўрнидан қатъий назар, физиологик, жисмоний жиҳатдан аввалда ҳам, охирда ҳам бир хил келиб чиққанлиги ва бир хил тақдирга эга эканлиги таъкидланади. Юқорида эслатиб ўтганимиз тадқиқотчи М.Усмоновнинг таъкидлашича, шундай экан, инсон бу дунёда бойликка, мансабга, нуфузга, бахт-саодатга эришиши ҳам, шу билан бирга, муҳтожликка, ночорликка йўлиқиши ҳам мумкин. Аммо бу нарса бир

¹ Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. 55-сура, 14-оят. -Т.: «Чўлпон», 2001. Бундан сўнг олдинги рақам сурани, қавс ичидаги рақам оятни англатади.

² S.Yoldoshev, T.Usmonov, M.Qodirov Ajdodlarimiz merosi – mafkuramiz gavhari. - Т.: “A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”, 2001. – В. 36-37.

гуруҳнинг иккинчи бир гуруҳ одамлар устидан зулм ва адолатсизликка юз ўгиришига, учинчи гуруҳнинг эса, тушкунликка тушиб, ҳаётдан четлашишига олиб келмаслиги керак. Бунда подшо-ю гадонинг, бою-камбағалнинг, амалдору-фуқаронинг бир-биридан афзаллиги йўқ, уларнинг интиходаги тақдирлари бир хилдир. Айтиш жоизки, Қуръондаги бундай оятлар шарқ мумтоз адабиётининг йирик намоёндалари учун инсонларни адолатга, инсофга, меҳр-шафқатга ундовчи шеърлар битишларида улкан ғоявий манба бўлиб хизмат қилди. Чунончи, Умар Ҳайём ёзади:

Тупроқни топтайди нодон оёғи,
Билмаски, бу жомон юзин тупроғи.
Сарой, кунгирасин беаган ҳар ғишт,
Султон калласи ё вазир бармоғи.¹

Энди инсонни ижтимоий моҳият сифатида талқин этувчи Қуръони Карим оятларига келсак, унинг асосий тамойили «лақад каррамно бани одама» («биз одам болаларини албатта ҳурмат-эҳтиромли қилдик») деган оятда ўз ифодасини топган.

Шу нуқтаи-назардан инсон ҳамма маҳлуқотнинг энг афзали, худонинг ердаги ҳалифаси ҳисобланади. Чунки, Аллоҳ инсонга буюк неъмат бўлган ақлни берган. Инсон мана шу неъмат туфайли ҳайвондан фарқ қилади. Шу нуқтаи-назардан инсонга бошқа маҳлуқотлар сажда қилмоғи керак. Бунинг исботи сифатида Қуръони Каримнинг бир неча оятларида фаришталарнинг ҳам Одам Атога сажда қилганлиги ва фақат шайтонгина кибр-ҳавога берилиб, инсонга сажда қилишдан бош тортганлиги ва бунинг учун лаънатланиб, жаннатдан қувилганлиги ҳақидаги оятларни келтириш мумкин.

Ушбу фикрларимизнинг исботи сифатида Қуръони Каримдан бир неча оятларни келтириб ўтмоқчимиз. «Дарҳақиқат биз Одам болаларини азиз-мукаррам қилдик... ва уларни ўзимиз яратган жуда кўп жонзотлардан афзал-

¹ Усмонов М.О. Умар Ҳайём рубоийларида инсонни ижтимоий моҳият сифатида талқин қилувчи ғояларнинг тарбиявий аҳамияти. // Умар Ҳайём Нишопурий – шарқнинг буюк мутафаккири. Халқаро анжуман материаллари. -Т.: 2004. – Б.90.

устун қилиб қўйдик»,² «Эй инсонлар, дарҳақиқат биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳаво) дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлишинглар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик».³

Ушбу оятда Ислом динининг инсоният оламига, шахс ва жамият муносабатига кўз қараши баён этилгандир. Биринчидан, барча инсонлар бир ота-онанинг фарзандларидир. Иккинчидан, инсонларнинг турли табақаларга, эл-уруғларга бўлинишлари бир-бирлари билан мол-дунё талашиб уруш-жанжал билан умр ўтказишлари учун эмас, балки бир-бирлари билан танишиб, ҳамкорлик қилишлари ва биргаликда ўзлари ҳалифа бўлган заминни обод қилишлари учундир. Шу муносабат билан ушбу фикрларимизнинг исботи учун маълум асос бўлиб хизмат қиладиган бир маълумотни келтирмақчимиз.

Мисрдаги «Айн-Шамс» университетининг профессорлари Сумайя Муҳаммад Афиий ва Салом ал-Мансийлар томонидан Қоҳирада нашр қилинган. «Қуръони Каримнинг араб ва рус тилларидаги қисқача тафсири» да юқоридаги оят таржимаси ва қисқача тафсири ҳам Алоуддин Мансурнинг ўзбек тилидаги таржимаси ва унга берган изоҳига яқиндир. Фикримизнинг асосли бўлишини назарда тутиб ушбу тафсир-таржиманинг рус тилидаги асл матнини келтиришни лозим кўрдик: «О людў! Мў сотворили вас равнўми от одного мужчинў и от одной женҳинў Адама и Хаввў-и, размножив вас, сделали многими народами и разнўми племенами, чтобў вў знали друг-друга и сотрудничали друг с другом»¹.

Қуръонда шахс ва жамият муносабати масаласини, инсонларнинг ўзаро муносабатлари масалаларини худди ана шу тамойил нуқтаи-назаридан қарамоқ лозим.

Исломий қадриятлар тизимида диний-фалсафий тафаккурнинг ўзига хос йўналиши бўлган тасаввуф таълимоти ҳам шахс ва жамият муносабати

² Қуръони Карим. Ал-Исро сураси, 70 оят. 2001. - Б.201.

³ Қуръони Карим. Хужурот сураси, 13 оят.-Г.: 2001. – Б.392.

¹ Толкование Священного Корана на арабском и русском языках. Каир. С.1045

масаласида муҳим ўрин эгаллаган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби мутасаввифлар ва тариқат асосчиларининг диний-фалсафий қарашларида ижтимоий-ахлоқий, инсоннинг маънавий камолоти масалалари тасаввуф фалсафасининг асосий жиҳатларидан бири сифатида айниқса, шахс ва жамият муносабатлари масаласида яққол кўзга ташланади. Солиқнинг жамиятдаги мол-мулкка, бойликка қараб интилиши эмас, балки Аллоҳнинг душмани бўлган шайтон қутқусини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозим.

Бу диний фалсафий қарашларда инсоннинг моддий дунёга, инсоний муносабатларга нисбатан муносабати фақат бир томонга, яъни фақат худонинг борлиғини англашга йўналтирилган бўлсада, кишиларнинг жамиятдаги тутган ўрнига алоҳида эътибор қаратилиб, мол-мулкка хирс кўйиб, эгоистик хусусиятларидан фориг бўлишга даъват этилади.

Яна тасаввуф фалсафасида инсоннинг ҳаётдаги тутган ўрни, ижтимоий ҳаётга муносабати, жамиятдаги мулккий тенгсизликлар, умуман инсон қалбидаги салбий ҳолатларнинг барчасини суфийликда ахлоқий жиҳатдан тузатиш керак деб тушунилади, чунки уларнинг ҳаммасининг сабабчиси нафсдир. Демак, нафсни тийиш, тартибга солиш орқали шахс ва жамиятга оид масалалар ўз ечимини топади.

Тасаввуф таълимотида шахс ва жамият муносабатларини англаш ва умуман дунёни билиш усули ва ундан кўзланган мақсад илоҳий моҳиятни, илоҳий ҳақиқатни билишдир.

Инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси бўлганлигидан, ундан Аллоҳ сифатлари ва «яширин хазина» бўлган илму-ҳикматларнинг бир қисми инсон қалбига жойлашганлиги туфайли, сўфий илоҳий моҳиятни билишга интилиши лозим.

Умуман тасаввуф фалсафасида шахснинг ижтимоий ва маънавий моҳияти масаласида марказий ўринни «комил инсон» ҳақидаги концепция ташкил қилади. «Тасаввуфда инсон ва унинг камолоти масаласи» китобида

комил инсонга шундай таъриф берилган: «Комил инсон – тасаввуф фалсафасининг асосий тушунчаларидан бири. Ҳар жиҳатдан етук киши. Ахлоқий жиҳатдан олий покликка эришган, борлик ва Аллоҳни англашда тўлиқ билимга эга бўлган ва натижада туб моҳиятини тушунадиган инсон. Тасаввуф таълимотига кўра, Аллоҳ комил инсонда ўзининг барча хислат ва аломатларини бамисоли кўзгуда кўргандек кўриб туради. У борлиқнинг бири-бирига зид икки жиҳат: маънавий ва моддий жиҳатларини бирга қўшади. Унинг бутун олам учун бўлган фавқулодда аҳамияти ана шундан келиб чиқади, у – Коинотнинг ботиний ҳукмдори, Олам яратилишининг сабабчиси ва мақсадидир»¹. Комил инсон ҳақидаги таълимот сўфий файласуф Ибн ал-Арабий томонидан яратилган, кейинчалик унинг издошлари Ўрта Осиёлик Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Азизиддин Насафий Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқалар томонидан комил инсон – одамзот орзу қилган жамийки эзгу хислатларнинг ифодачиси, у гўё мутлоқ иллоҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи хилқат.

Жумладан, комил инсон ким, унинг асосий фазилати нималардан иборат? Деган саволга Азизиддин Насафий шундай жавоб беради: «Билгилки, комил инсон деб шариат ва тариқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайлик: билгилки, комил шундай инсондирки, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф»¹.

Демак, ҳозирги кунда жамиятимиз тараққиётининг белгиловчи омили бўлган баркамол инсонни тарбиялаш борасидаги ниятимиз учун ғоявий мерос мавжуд. У ҳам бўлса аждодларимизнинг сермазмун маънавий мероси, урф-одатларимизга хос маърифатга, ахлоқий етукликка эришиш каби хислатлар бўлиб, улар йиллар давомида шаклланган, сайқал топган. Бизнингча, тасаввуфнинг комил инсон ҳақидаги таълимотининг ҳозирги давримиз учун юксак ижтимоий-маънавий аҳамияти ҳам ана шунда.

¹ Наврўзова Т.Н., Зоиров Э.Х., Юнусова Т.С. Тасаввуфда инсон ва унинг камолоти масаласи. // Фалсафа ва ҳуқуқ институти. -Т.: 2006. – Б.9-10.

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб.-Т.: “Ёзувчи”, 1996. – Б.147.

Тасаввуфда шахснинг ижтимоий-маънавий моҳияти, реал ҳаётдаги фаолияти, жамият ва инсонлар билан муносабати масаласини ўзига хос талқин қилувчи тамойиллардан бири – буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ўртага ташланган «Дил ба ёру, даст ба кор» шиоридир. Бу ҳақда мамлакатимиз тасаввуфшунослигида катор фикрлар билдирилган. Бизнингча, ушбу шиорнинг ижтимоий –маънавий ва ахлоқий-тарбиявий аҳамиятини тўлиқ ва мукамал ёритишга ёрдам берувчи хулосалардан бири – тадқиқотчи Исмоилов С.Т. хулосаларидир. Шунинг учун биз гарчи узунроқ бўлса ҳам, тадқиқотчи хулосаларининг қуйидаги тўлиқ матнини келтиришни мақсадга мувофиқ деб билдик:

- Инсон Аллоҳ яратган мавжудотларнинг энг шарафлиси ва аълосидир. Унинг Зоти тажаллиси. Демак, унинг борлиғи илоҳий борлиқ билан узвий бирликда бўлади, деган фикрни уқтиради;

- Аллоҳ инсонга ақл, беш сезги, шуур, ирода берган, саъй-ҳаракат, бахт-саодатга элтувчи юрак бериб, уни эзгуликка даъват этади, яъни бунда дил Аллоҳ макони эканлиги таъкидланади;

- Инсон ўз ҳаётида энг оғир мусибатлар чоғида ҳам ўзини йўқотмай, инсонлик шаънини юксак тутиб яшаши, хур ва гўзал инсон бўлиши зарурлигини англатади;

- Инсоннинг ҳаётдан, ўзини буюк зот - инсон эканлигидан, Аллоҳ берган неъматлардан розилигини чуқур ва лўнда ифода этади;

- Бу шиор бизни Аллоҳ ҳақу, ақл-инсоф, эзгулик йўлига даъват қилиниши, инсон ҳаётидан мурод ақл-инсофни рўёбга чиқариш, саодатга эришиш эканлигини англатади;

- Киши қалбида Аллоҳ бўлиши, яратган ожиз бандасини ҳар қандай салбий ўй-хаёл, фикр, хатти-ҳаракатлар ва фаолиятдан қайтариб туришини таъкидлайди;

- Аллоҳ ҳаётдаги ҳақиқатсевар, адолатли, эзгулик йўлида юрган ҳар бир бандасини ўз карами билан мукофотлашини ифодалайди;

- «Дил ба ёру даст ба кор» да асосий ғоя-инсон қалби муттасил Аллоҳ ёди билан, инсон қўли, амалиёти эса, ижтимоий фойдали меҳнат, касб-хунар билан банд бўлмоғи таъкидланади.¹

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Нақшбандий таълимоти тасаввуф йўлидаги комил инсонни тарбиялаш йўллари ичида энг мукамаллиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам уни барча сўфийлик тариқатларининг хулосаси деб тан олганлар.² Бу таълимот миллий маънавиятимиз асосларидан биридир.³

ХУЛОСА

Яқунда шахс ва жамият масалалари хусусан жаҳон динларида тарихан шаклланган дин фалсафаси таҳлилидан қуйидаги фикрларни шакллантириш мумкин:

- биринчидан, барча жаҳон динларининг диний фалсафий қарашларида шахс ва жамият муносабатлари масаласи, у билан боғлиқ моддий ва маънавий жиҳатлари асосий баҳс мавзуларидан ҳисобланган ва ҳар бир дин фалсафаси йўналишлари ўзларича ёндошганлар ва муайян фикрларни шакллантирганлар;

- иккинчидан, барча монотеистик динларда шахс ва жамият муносабати масаласи у ёки бу даражада уларнинг ижодкори худо иродаси ва хоҳишининг намоён бўлиши билан боғлиқ ҳолда қаралсада, маълум даражада инсон эркин хатти-ҳаракати, фаолияти ва улар учун масъуллиги масаласига ҳам эътибор қаратилган;

- учинчидан, шахснинг шаклланиши, мавжудлиги, ҳаётининг мазмуни буддавийликда барча лаззатлардан воз кечиб «Нирвана» га етишиш деб қаралади. Ҳинд фалсафасида, буддавийликнинг хинояна йўналишида шахс ва жамият муносабатларининг таҳлилида «Дхарма» га етишиш асос қилиб

¹ Исмоилов С.Т. Нақшбандий тариқатининг тасаввуф тараккиётидаги ўрни. // Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати.-Т.: 2006. – Б.15.

² Наврўзова Т.Н. Нақшбандий тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. // Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати.-Т.: 2002. – Б.36.

³ Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари.-Т.: Тошкент ислом университети. 2001. – 432 б.

олинади. Ана шу дхармаларнинг алмашуви натижасида барча нарса ва ходисалар чексиз ўзгаришда ва ривожланишда давом этади;

- тўртинчидан, христианлик фалсафий қарашлари шаклланиб, уларнинг ҳар бири шахс ва жамият масалаларини ўзича таҳлил ва тарғиб қилган. Масалан, томизм таълимотида «нарс ва ходисалар» ўз сабабчисига эга деб қаралса, неотомизмда (XIX аср) имон, эътиқод ва ақлнинг уйғунлигига эътибор қаратилган. Теярдизм диний фалсафасида неотомизмга қарши эволюция тушунчаси асосланди. Протестантлик (XIX аср) фалсафасида эволюцион таълимот инкор этилиб, «эволюцион креационизм» (олами босқичма-босқич яратилиши) ни жорий қилди;

- бешинчидан, шахс ва жамият муносабатлари, у билан боғлиқ моддий ва маънавий бойликларнинг фалсафий таҳлили исломнинг фалсафий йўналишларида кенг ёритилган. Исл ом фалсафаси бу масалаларнинг таҳлилида Қуръони Карим ва пайғамбар (с.а.в) нинг суннатларига асосланади. Калом фалсафаси ақл кучига асосланса, муътазилийлар инсонда ирода эркинлигини таъминлашга эътиборни қаратади. Тасаввуфда инсон, «Мен» дан озод бўлиб, ички ҳиссиётлар орқали Аллоҳга яқинлашиш, бунинг учун тўрт босқични (шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат) адо этиши зарур деб қаралади. Тасаввуф фалсафасида Яссавий ва Нақшбанд тариқатлари шахс ва жамият масалаларида бир қанча илғор фикрни асослаганлар. Жумладан, Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст ба қор» бош шиори шахс ва жамият муносабатларини шакллантириш ва унга ижобий ёндашувларни қўллаш бўйича кенг имкониятларни очиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эътирофи. Президент И.Каримовнинг «Туркистон - пресс» нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюси. // «Фуқаролик жамияти». Т.: 2007. - № 1(9). – Б.4-6.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, Т.6.-Т.: «Ўзбекистон», 1998.-Б.52. 54. 57. 127. 138. 128-129. 54. 57. 56-57. 60-61. 53.

3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш ва ислоҳ этишдир: Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди, Т.13-Т.: «Ўзбекистон», 2005.-Б.183.200.

4. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: //Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11-Т.: «Ўзбекистон», 2003.-Б.33.278.49

5. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд.–Т.: «Мерос», 1992. - Б. 75.

6. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: «Фан», 1993. – 224 б.

7. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида.- Т.: «Ёзувчи», 2001. – Б.27, 28, 29, 30.

8. Абдуллаев Е.В. Очерки культурў доисламской Центральной Азии: религия, философия, право. – Т.: 1990. – 160 с.

9. Академический доклад по результатам социологического исследования. Уровень религиозности.- Т.: 2002. – С.4.

10.Алиев А. Истиклол ва адабий мерос. – Т.: Ўзбекистон 1997.- 118 б.

11. Алишер Навоий. Асарлар: Т.6: Хамса. Ҳайратул аброр. - Т.: 1965. – Б.101.